

Műelemzés

Szili József¹

ARANY LEGEURÓPAIBB KÖLTEMÉNYE²

Kezdem ezzel a nagyon szubjektív, talán egészen önkényes kijelentéssel: a *Dante Arany legeurópaibb* költeménye, valamennyi verses műve közül az, ami igazán, teljességgel *européer* darab.

Annak is készült. Talán kevesebb előtanulmánnyal és iparkodással, mint mondjuk a *Széchenyi emlékezete*, de annál keményebb anyagból: mint amikor a szobrász egyetlen gránittömbből fejt le a fölösleget. Az *Emlékezete*, az másként tökéletes: monumentális épület, sorról sorra, mondatról mondatra, versszakról versszakra ihletett, pontos arányokkal tagolt építmény, és az egészet megköti a mondás, a dikció egyetlen ponton sem ernyedő hatalma, tökéletes egyensúlya.

Hogy Arany hol érintkezik egyebütt ennyire egykorúan és egyértelműen az európai, Edgar Allan Poe-tól eredetezhető és utóbb francia fordítója révén ideáramlott, áramlattá háramlott világeköltészeti szinttel és távlatokkal, nem tudom.³ Arany-könyvemben próbáltam (nem az áramlást, hanem a háramlást) sejtetni, Arany Zrínyi-tanulmányából okulva.⁴ Talán leginkább a *verses regényre* gondolhattam, arra talán ráfogható az érintkezés. Ahogy a zegzugos sztoriból kihámló alapanyagáról lehántja a maga korának minden buta szemérmét és összepasszintja a maga első és utolsó, minden helyi és napi mércén túltornyosuló szerelmével, szexuális fantáziájával. Mert abban korántsem mindig a „Julcsám” a minta. Sok mindent állíthatunk a neki kijáró világirodalmi helyről, ki is járhatunk neki valamilyen helyfélét. A *nemzethit* – az ő legmélyebb hite ez volt – az aranyalapja az ilyen értéktulajdonító műveletnek. E nélkül azonban nem egyszerű, nem éppen kézenfekvő maga az ügy. A világirodalmi betájolás, mióta világ a világ, többnyire csak kellően nagyszabású provincializmus. Már akkor is az volt, amikor a világelső rómaiak görög mintára szabták át a nyelvüket, verselésüket és egész irodalmukat. Ezt követte a 4. század tájékától egy másik „világirodalmi” tendencia, az előző teljes súlytalanításával. Évszázadok teltek el, míg sorra talajt fogtak a nemzeti irodalmak, és már világra szóló akart lenni ez a szaporulat. A föld nehézségi

¹ A szerző a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtörténeti Intézeti Tanszékének professor emeritusa.

² A szöveg egy része elhangzott 2017. október 13-án, az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága rendezésében megtartott Arany János emlékkonferencián.

³ Vö.: Jonathan CULLER, „Baudelaire and Poe”, *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 100 (1990): 61–73.

⁴ SZILI József, *Arany hogy isteniül. Az Arany-líra posztmodernsége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1996): 7–14.

erejéhez kell az egész földkerekség külseje, belseje. A világirodalomhoz kell egy nagy egész, egy birodalom, egy világnyelv, egy birodalmi vallás, egy vallásnyi birodalom és az egyedek részéről szerencsés figyelemkeltődés, fényráterelőds, fényvisszaverő képesség, mondjuk egy Ibsené. Meg mintá. Erős, nagy MINTA. Herdernek az újkori német irodalom kezdeteihez az angol példa, maga Shakespeare kellett. Nekünk többnyire a német irodalmiság. Tiborc panaszához egy német lovagregény. De gondoljunk bele, hogy az *Ómagyar Mária-siralom* korára egy japán udvarhölgy már megírta az elsőnek ismert nagyregényt, és abból kiderül, hogy az idő tájt a császári udvarban rendszeresen rendeztek verselés-versenyeket. Levitézlett az az udvaronc, aki csak linkelni tudott. Nem ártana felújítani ezt a keleti hagyományt.

Arany? Soha nem képzelt tökélyre juttatta a Goethe-korban már forgalmazott modern műballadát. A hun-magyar vérrokonság jól kifundált hitében - valami nagyvilági hit is kell a világirodalmisághoz - megírta az irodalmunkból továbbra is hiányzó ősi nemzeti eposzunkat, az azt megillető töredékekkel egyetemben. (A pót-őseposz is töredék.) Igaz, nem önirónia nélkül. Az utolsó előtti szóig végigkomolykodott *Buda halála* végén ott van egy olyan fricska, ami a már-már „hitelesen” megidézett magyar-hun *szóbeliségben* kimondhatatlan:

„Hunok! Isten kardját emelem rá fenjen:
Mind a világvégig általa kimenjen
Népünk birodalma, neve, dicsősége!...
Örökkön örökké nem lesz soha

Vége”

Ne is mondjuk ki, mert ez a posztguttenbergianus humor nagyon középiskolás. Arany keserű vicce, tartsuk tiszteltben.

Azért csak-csak felötlük az emberben: Aranynak a témához, az őseposz munkálataihoz kapcsolódó elgondolásai, jegyzetei, vázlatai, „alaprajza” (az ő szava) nem kiábrándítóak-e? De tudott ő nagyon őszintén küszködni a maga bizonytalan magával. Az *Előhangban*:

„Mi emel? mi tart fönn? mi sugall? mi biztat?
Kebelem egy hangja. Követem is aztat.”

Hát az a sorvégző „aztat” nagyon aranyos. Ilyes nyelvbötlásokat szűrtek-szúrtak ki Arany akadémiai jegyzetei. Ez itt a nekirugaszkodás körül árulkodik valamiről. Talán a komoly szövegben az ő ítékezésmódja szerint is cudarul kirívó rím- és szófeleség valami cudarul valós akadályról: egy soha nem volt ősmagyar múlt feltámasztásáról. De nem rekeszti be a szövegelést. Komolyan kimódolva, igazán *szépen*, eljut az *Előhang* végén a kebelhang megrendítő végletességéhez:

„Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!”

Harmincnyolc évesen írja, és, mondhatni, máig „senkinek”. A *Toldi* első része talán megfordul előbb-utóbb (bár utóbb már nemigen) minden magyar tanuló kezén, de a nagy nemzeti hiányt pótló őseposz?

Pedig remekül meg van írva. Amit *A szexualitás Arany költészetében* címmel összeszedtem, javarészt Arany hosszú verseiből bányásztam ki.⁵ Mesteri remekeket, korának nyugati irodalmában igazi, visszamenőleg máig sem pótolni kívánó hiánycikket.

*

Arany a *Dantét* 1852 júniusában írta. Ha megnézzük az 1852-ben írt verseit, sokféle akad, s ez nagyon kirí közülük. Vannak olyanok, mint az *Itthon*: népies egyszerűséggel jelenti ki benne vallásos viszonyát a Mindenhatóhoz:

„Gyermek-szívvel, öntudatlan
Nyugszom meg a gondolatban:
Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édesatyja.”

A *Lévay Józsefnek* játékosan népieskedő, régieskedő, a versszakok négy-négy sorát (nem vala-valázva) ügyesen végigrímelő 25 versszak a valóban elküldött levél házias igényességével készült. A *Liszniai Kálmánnak* gúnyirat, utolsó tagja már-már kínai versmodort idéző fogással készült:

„Szép
Kép,
Gyöngy
Hölgy,
Jaj
Hallj!
Mert
Bent
Szűm
Hűn
Ég
Rég;
Egy
Kegy
Jó
Szó:
Ez

⁵ SZILI József, „A szexualitás Arany költészetében”, *Irodalmi Szemle*, 9. sz. (2017): 12–28.

Lesz
Ír
Vagy
Sír
Fagy!”

Keserű önarcképnek is felfogható a *Vágtat a ló*. Családias költeményei aligha szerelmes versek, még az ilyen zárlattal sem:

„Szende fényű szép szövetnek,
Mely egyetlen-egy vigasz,
Szerelemnek, szeretetnek
Holdvilága! Te vagy az.
Elkísérsz-e? oh, kísérsz el –
Nincs az messze – síromig;
S fátyolozd be derűs éjjel
Aki majd ott álmodik!”

Hát ez a fátyol nem épp a *Szeptember végén* fátyla... Az *elhagyott lak* viszont Poe-rendű, kísérteties, hátborzongató találmány – nincs is több efféle az Arany-lírában. (Párja talán a modern angol költészetben Walter de la Mare *The Listeners* című költeménye.) További remek is vannak. A *pusztai fűz*, melyben a fűz képében egyes szám első személyű élményként fogadja a ruhátlanul fürdőző leánykát, és a vers végén még egy „alélt vándor” is befut, aki előbb-utóbb verscímként szerepel: *Mint egy alélt vándor...* A *Hiú sóvárgás* záró sora egészen reménytelen: „A fásult kebelnek nincsen költészete.” Költészete nincsen (el kell hinnünk, ha ő mondja), remekei viszont vannak: *A hamis tanú*, *Rozgonyiné*, és a *Magyar Miska*, ez a „nagyidaiak”-vágású satíra, de ez nem cigányozik, hanem épphogy a nevéen nevezi a magyart.

Ebben az évben kétszer is írt Dante-verset. A másik, *A kis pokol*, tucatnyi tercinnel, s olyan rímeléssel, hogy azzal majd csak (a tréfás módit leszámítva: ki lop–top–kolop, beszíja–híja–szoríjja, gázolék–gázzal ég, köldöke–löke, párkány–sárkány–zsákmány) Babits állja a versenyt.

*

És megírta a *Dantét*.

„Állottam vizének mélységei felett,
Sima volt a fölszín, de sötét, mint árnyék;
Alig mozzantá meg a rózsalevelet,
Mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék.
Acéltiszta tükre visszaverte híven
A külső világot – engem is: az embert;
De örvényeibe nem hatott le a szem,
Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert.”

Nagyon más ez a hangnem, mint a többi 1852-ben írt verséé. A *Dante* az *Arany-összes* tágabb környezetében is megőrzi magányát. Merjem mondani: idegenségét. Horváth Károly *Arany János Dante ódája* című tanulmánya Sötér István benyomását idézi: „Sötér szerint a *Danté*ben Aranynak nem sikerült a népies fogantatású ódát megalakítani.”⁶ Hozzáteszem: Sötér szerint Arany az „emberiségi” költészet, az Erdélyi János által kitűzött ideál alkalmát sem tudta megragadni.⁷

A *Dante* éppen a hitelvekkel szemben – ideértve a *nemzetvallás* hitelveit is – az „emberiségi” ideál megragadásával lett Arany igazán európeér, talán valamennyi műve közül a leeurópaibb költeménye. Egész költészetének legbonyolultabb szerkezetű, mégis egységes, egy tömbből kifaragott darabja. Hatalmas kitételekkel. Szédítő végletek mindjárt az első sorokban, s még további áthatolhatatlan bonyodalmak sejtetése a versszak végén – mélységké, melyeket talán maga Dante sem ismert.

Arany nem csak megszólítja Dantét. Nem egyszerűen róla ír, hanem meg is mérkőzik vele. Nem lesz méltatlan hozzá, miközben állít, mérlegel és ítélszékét tart. Mi az, amiben fenntartja a közösséget e nagy vers és mondjuk az *Itthon* és a *Temetőben* között? Itt gigászi erők működnek, de itt sincs semmi erőlködés, semmi patetikusság – minden természetesnek hat, erőfeszítésnek még csak a látszata sincs meg.

„Csodálatos szellem! egy a mérhetetlen
Éggel, amely benne tükrödzik alattam!
Egy csak a fönségben és a terjedetben
És mivel mindenik oly megfoghatatlan.
Az ember... a *költő* (mily bitang ez a név!)
Hitvány koszorúját, reszketvén, elejti
És, mintha lábait szentegyházba tenné,
Imádva borul le, mert az Istent sejtí. –”

⁶ HORVÁTH Károly, „Arany János Dante ódája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 1. sz. (1990): 21–45, hozzáférés: 2017.10.03, http://epa.oszk.hu/00000/00001/00357/pdf/itk_EPA00001_1990_01_021-045.pdf

⁷ SÖTÉR István, *Nemzet és haladás – Világos után* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 195.

Arany mindenkor képes volt tudatos szintre emelni, teoretikusan kifejtteni azt, ami a lírában „logika, de nem tudomány”. A remekművekre képesített mesterembségében az alap, a lényeg, az ő *teremtő nyelvérzéke*. A háromezer soros nagy nemzeti őseposz-pótlék, a *Buda halála*, dúskál nyelvi leleményben – Arany nemegyszer jegyzetben is megindokolja újonnan kitalált, a hunok ész-, sőt nyelvjárását idéző szavait, fordulatait – olykor mintha még dicsekednék is velük. Tudta, nem akármilyen, amit meg tud csinálni. Hihetővé tenni valamit, amit csak ő tesz nyelvi létezővé. Mert a költő ilyen nyelv fel- és kitaláló.

Feltételezhetjük, hogy Arany ebben a kitételben, hogy „bitang ez a név”, a magyar szót, a „költőt, a latin *poétához* méri, sőt a jelentést alighanem az eredeti göröghez görgeti vissza. Mert mi a *poiétész*? Soltész Ferenc és Szinyei Endre 1875-ben Sárospatakon kiadott *Görög-magyar szótárának* 534. oldalán található a szó: „Készítő, feltaláló, teremtő, alkotó; különösen költő”. Ez mindjárt más. Ez kifejezheti azt, hogy Dante egy evilági halottakkal megrakott túlvilágot készít, teremt, feltalál, alkot, költ. Versében Arany Dante alkotását-teremtését tartva szem előtt egy isteni hatalmú alkotó-teremtő szellemiséggel szembesül. Erre kell neki az a szó, amely nem egy osztályt jelent, hanem egy olyan megnevezés, hogy rá akár az isteni parancsolat is érvényes: „*hiába ne vegyed*”. Ezért aki értőn lép be ebbe a Dante által teremtett világegyetembe, „mintha lábait szentegyházba tenné, / Imádvá borul le, mert az Istent sejtí”.

A *Divina Commedia* az, amibe belép az olvasó. (Mellesleg a „divina” jelző csak az 1555-ös kiadástól jelent meg a könyvön, eredetileg csak *La Commedia* volt a cím.) Arany tehát belép, megilletődik, reszkető kezéből kiejti a tiszteletadás szokvány koszorúját, mert a Teremtőt sejtí. De melyiket? Eddig Dantéről volt szó, s ez a szentegyház csak képzetesen templom: MINTHA. A szöveg szerint a *Commedia* a székesegyház, és az egész versszak Dante dicsérete: „Csodálatos szellem! egy a mérhetetlen / Éggel, amely benne tükrödzik alattam!”

A költeményben külön, önálló szerkezeti teljességet képez a kétféle, a poiétészi és a bibliai világtéremtéssel, az istenülés kétféle lehetőségével folytatott manőverezés.

Ahogy én Aranyt ismerem, az ő költészeti alkotás-teremtés módja olyan, amilyennek Babits a bibliai Teremtőt jellemzi:

„Úgy született hajdan a vers az ujjam alatt,
ahogy az Úr alkothatott valami szárnyas
fényes, páncélos, ízelt bogarat.”

(*Cigány a siralomházban*)

A *Dante* minden sorában érződik az *aprólékos* teremtői, alkotói műgond.

Arany verse minden részében Dantéről és az *Isteni színjátékról* beszél. A „vizének mélységei” Dante látomásának mélységei, melyekből a sima fölszín érzékelhető, s melyben olyan örvények jeleznek felfoghatatlan mélységet „Melyet csupán ő – talán ő sem ismert”. De attól, hogy Dante nem ismert valamit, az a művében még jelen lehet. Jelen van.

És észre kell vennünk azt a másik szellemet is, Aranyét, amely most próbálja fel-fogni Dante szellemének teljességét: „Egy csak a föntségben és a terjedetben / És mivel mindenik oly megfoghatatlan.” Jól jegyezzük meg ezeket a szavakat, amelyekkel közli, hogy ez is, és az is – azaz mindenik egyaránt – *megfoghatatlan*.

A versben most a *megfoghatatlan* hatás felmérése következik:

„E mélység fölött az értelem mér-ónja,
Mint könnyű pehelyszál, fönnakad, fölleben:
De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvesz csodás sejtelemben.
Nem-ismert világnak érezi nyomását,
Rettegő örömnnek elragadja kéje,
A leviathánnak hallja hánykodását...
Az *Ur lelke* terült a víznek föléje.”

„E mélység” megmérésére alkalmatlan az „értelem mér-ónja”, és a „gondolat” vész el „csodás sejtelemben”. Sem az *értelem*, sem a *gondolkodás* nem alkalmas eszköz. Hogyan mutatkozik meg ez a „csodás sejtelem”? Bibliai képekben, hitet sugalló érzelmekben: „Az *Ur lelke* terült a víznek föléje.” Ez most vagy az a víz, amely Dante művét jelképezi: a mérő önnal mérni próbált vízmélység, és az örvény vonzása továbbra is az emberi műalkotásé. Vagy azé a másiké, a bibliaié. Vagy mindkettőé? Az érzéki csalódás (?) annyira erőteljes, hogy tényként áll elő (múlt időben!) az, amit csodás sejtelem hoz létre a gondolat, az értelem meghaladásával és/vagy elhárításával: „Az *Ur lelke* terült a víznek föléje.” A szavak közül a „lélek” szó látszik azonosnak a bibliai Úr tudatát, szellemét, érzelmi világát az ember képerre megalkotó nyelvi kifejezéssel egyedül azonosnak. Az *Értelmező szótár* közel négy hasábon át (köztük a második hasáb „(Vall)” = „vallási” jelzéssel) foglalkozik a „lélek” szó jelentésével.⁸ Tudjuk már, hogy az eget tükrözi ez a víz. Most a tükörkép és a valós ég találkozik és egyesül a sejtetettel – a mennyek egével a teremtés pillanatában. Az emberi alkotás, a *Komédia*, ezen a ponton egyenértékűvé vált azzal az *Írással*, amely hívői szerint közvetve-közvetlenül az Istenség létének, mivoltának és tetteinek egyetlen hiteles közlése és tanúsága.

Horváth Károly megpróbálta összeállítani Arany verses és prózai nyilatkozatai alapján az ő vallásos hitének modelljét. A *Dante*, a költemény eddig a pontig, nem tette szükségessé, hogy Arany hitével foglalkozzam. Egy emberi alkotás hatását veszi számba, s ezt a hatást a hittérítő milió, a hit tételes tana, a hittan értelmezheti hitelvi térnek, de eddig a pontig ettől az értelmezéstől a vers szövege világosan elkülönült. Az értelem mérónja a hitelvi közegben valóban megzavarodik. De a versben a cso-

⁸ BÁRCZI Géza és ORSZÁGH László, főszerk., *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*, Negyedik kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 702–704.

dálatos hatás egyértelműen egy nagyszabású emberi alkotás, a *Divina Commedia* kiváltsága.

A költemény az emberi mivolt, az *emberség* mélységeit tartja mérőnnyel mérhetetlennek. A vers legnagyobb kérdése most következik, és ez a tételes vallásosság hitbéli, hittani kérdése:

„Lehet-é e szellem az istenség része?
Hiszen az istenség egy és oszthatatlan;
Avagy lehet-é, hogy halandó szem nézze
A szellemvilágot, teljes öntudatban?
Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved,
Hogy a *hitlen* ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő Istenséget.”

Horváth Károly idézi Arany egykori hittankönyvének az isteni szellem oszthatatlanságáról szóló tanítását,⁹ és ehhez méri konklúzióját: ”Persze, hogy a mű keltette összbenyomást: a »Nem-ismert világnak a nyomását« egy más dimenziójú világ valósága intuíciójának tartja, nem csupán egy nagy művészi alkotás keltette érzelmi borzongásnak – mint ez a zárlatból következik – ez kétségtelenül Arany részéről egzisztenciális választásnak *is* eredménye. Nem racionális felismerése, erre a »kőd oszlopában rejlő Istenség« kifejezés is utal – mely részben bibliai reminiscencia is: a zsidó népet a pusztában vezérlő Úr képére emlékeztet – hanem intuitív élményé, melyből fakad az imádásra való felhívás, melyet a »hitlen« szó kiemelésével általános érvényűnek tekint.”¹⁰

Én viszont úgy látom, hogy a költemény logikája mindvégig az emberi teljesítményt, Dante költői látomását helyezi előtérbe. Ennek folyamánya, hogy az Istenség „rejtőzködő”, ténylegesen nem mutatkozik meg a maga mivoltában, s hogy az imádhóhoz *tanulás* kell. A tanulással tudja elsajátítani a *hitlen* ember a hit tanát. *Imádni* tanul. A nem „*hitlen* ember” (a *hívő*) ki is marad – végleg – ebből a számbavételből.

Horváth Károly Arany vallásossága kapcsán fontosnak tartja kiemelni Arany emberség-hitét. Utal Arany *Domokos napra* című, Tisza Domokosnak írt versére: „Híres sora a humanitás eszményét emeli ki: »Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben / *Ember* lenni mindég, minden körülményben« összecseng azzal, amit egy évvel

⁹ BENEDEK Mihály, *A keresztyén vallás fő ágazatainak bővebb előadása a' helvetziai vallástételt követők értelme szerint*. Készítődött az alsó oskolák számára mint a' keresztyén vallás előadására való Útmutatásnak második darabja. Negyedik kiadás (Debrecenben: Nytatta Tóth Ferenc, 1817).

¹⁰ HORVÁTH Károly, „Arany János Dante ódája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 1. sz. (1990): 37.

korábban a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című versének utolsó részében írt: »Az ember tiszte, hogy legyen / Békében, harcban ember«¹¹

Érdekes, hogy a *Honnan és hová?* (1877. július 14.) utolsó szakaszában – Arany konvencionális vallás-geisztusainak a „tudománnyal” szemben vállalt nagyszabású védelme és önmaga túlvilág-hitének hangsúlyozása után – egy teljesen evilági jövőkép következik. Dehogyan elégszik meg a halál utáni hitbéli örök élettel és dicsőséggel: igazából az foglalkoztatja, vajon földi pályájának emlékezetét („Hogy a föld körén bolyongtam: / Egy barázdát én is vontam”) megőrzi-e az evilági emberiség:

„A jövőendő nemzedék,
Mely se kérdi tán, se tudja,
Nem is igen lesz rá gondja:
Hogy itt éltem, s a tömegben
Én is lantot pengeték.”

Az az álláspontom, hogy Arany a *Dante* című versében nem a vallásosság, nem a hitre buzdítás, hanem az emberséget, az emberi mélységeket, az emberség mélységeit sejtetni tudó költő apoteózisát alkotta meg.

*

Horváth Károly elegánsan, értőn vitatkozik az akkor már halott Sötér Istvánnal. Megszoktam, hogy Sötér versérzéke nemigen vonható kétségbe, olyankor sem, amikor terminusaival nem értek egyet, amikor egy olyan történelmi-poézisztörténeti folyamatban látja a műveket, amely eltér az én elszigetelő, „egyetlen alkotás”-központú felfogásomtól. A magam és a mások verselő praxisából is megtanulhattam, hogy az olykor kényszerű sematizmussal felépített ún. *alkotói fejlődés*-képlet külsőleges konstrukció. Vannak előnyei, de mint az esszémét bevezető utalásaim tanúsítják, Arany 1852-es alkotói periódusában a környezet, az időrendi előzmény és az utózmány nagyon elüt a *Dante* fogantatásától. Sötér István eljárásában viszont éppen valamiféle fejlődésbeli sorba állítás téveszti meg minőségérzékét: ennek megfelelően fedez fel „gyengeségeket” a költeményben. Az Arany „*felhők-korszaka*” fejezetcím sugallta pesszimizmus-problémának rendeli alá a *Dante* megítélését. Másfelől pedig, a fejezet elején, a költő *emberség-hitének* a központi jellegére, minőséget és eszmeiséget meghatározó szerepére utal:

„Arany válságát, amely az 1852-es év körül bontakozik ki, akkor érthetjük meg valódi jelentősége szerint, ha arra gondolunk, hogy pl. a *Domokos napra* (1850. augusztus 4.) még teljes bizonyossággal hirdeti az akarat »előbb vagy

¹¹ Uo., 28.

utóbb« diadalmaskodó erejét, s »legnagyobb célként« tekinti az elvet: »Ember lenni mindég, minden körülményben«¹²

Ennek az emberség-hitnek a fokozódó válságát mutatja be versről-versre Arany „felhők korszakának” tanúságaként. A *Dantét* is: „A téma ugyanis Arany előtt egy új költői út lehetőségét nyithatta volna meg; az »emberiségi« költészet, melynek igényét Erdélyi állította a népiesség elé, Dante költészetében is megtestesült: Arany számára az önmagával, s egész költői útjával való számvetés alkalmát hozta el a *Dante*. Érezhető, hogy Arany ezt az alkalmat nem ragadta meg. A vers mélyebbnek és feszültebbnek ígérkezik, mint aminővé válik.»¹³ A továbbiakban a „népiességet” hiányolja, mivel az inherens feladat a népies óda megalkotása lett volna. Sőtér István szerint a vers elejének általa is elismerten nagy képei „nem szélesednek ki, s majdhogynem *abba-maradnak*. A harmadik versszak olyan fölismerést közöl, mely Aranytól némiképp idegen, olyan vonzást, melynek sohasem tudja magát átadni [...] A negyedik strófa elmélkedő józansága már rá is cáfol a »rettegő örömnék« kéjére, – ez a taglaló tudatosság, ez a kissé nehézkes világosság inkább katédrai, mint költői záradékot képez, s úgy érezzük, elreteszeli a mondanivalót, az ódai érzést, mielőtt az még valójában kibontakozhatott volna.»¹⁴

Sőtér klasszicista-formális *óda* képzete aligha honorálja a versben az éles, egymást kizáró szembeállítást értelem és érzelem, gondolat és sejtelem között, hogy egy „nem-ismert világ” csak „nyomását” érezteti, s az érzés „kéje” folytán „hall”, „érzék” bibliai közléseket. Felismeri a vers valláson, hiten túli vagy inneni tendenciáját: a „vonzást, melynek sohasem tudja magát átadni”, de ez nem elégti ki – ez az óda valóban nem *népies*. Sőtér kritikai ideálja a „népies nemzeti”: a beszélt nyelv olyan közlésformája, amely egyértelmű, közérthető, megértése, értelmezése nem kíván különösebb szellemi erőfeszítést. Az „óda” műfaji követelményeit pedig szigorú formális követelményekkel méri. A *Dante* kapcsán szinte-szinte kioktatja a költőt, hogyan kellett volna helyesen eljárnia. (Pedig a mi korunkban, Sőtérében és az enyémekben, a mi „modernségünkben” már létezett egy *Óda* című nem népies nagy „ódája” is a magyar nyelvű költészetnek.)

Még ugyanebben a fejezetben Sőtér István helyes példakép gyanánt idézi Arany *Mint egy alélt vándor* című költeményének ezt a négy sorát:

„Így a holnap mindig elrabolta a mát,
Én nem mertem élni, mert élni akartam;
Keresém a távol békés nyugodalmát
S a béke galambját önként elzavartam.”

(*Mint egy alélt vándor...*)

¹² SÓTÉR István, *Nemzet és haladás – Világos után* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 194.

¹³ Uo., 195.

¹⁴ Uo., 196.

Sőtér értékelése: „Ez a csodálatos strófa, melyet oly »modernnek« érez a mai olvasó, az élet, a tudat bonyolultságát, szövevényes többértelműségét fejezi ki. Szövevényes dialektika rejlik a »nem mertem élni, mert élni akartam« gondolatában. »Nem merés« és »akarás« Arany egész élete is. Lemond az életről, a jövő érdekében, - de nemcsak ezért mond le: a »nem merés« miatt is. A plebejusi értelmiség útjának, tudatfolyamatainak tömörebb, bonyolultabb, őszintébb képét eddig senki sem nyújtotta.”¹⁵

Sőtér preconcepcióként alkalmazta a fejezetcímben feltalált-feltalált helyzetet és, láthatjuk, saját versértését korlátozta, egyirányúsította ezáltal. Ő, mint „mai olvasó” (sok tekintetben az volt, s nem mindig így, ilyen önkorlátozó előfeltevéssel) nem ismerte fel (vagy el) azt a *modernséget*, amely a *Dante* egészének tulajdona.

A „népiesség” Arany számára távolról sem volt az afféle araszoló, poroszkáló versekre mintált fogalom. Irodalomtudományos szavaink leginkább képzetekre utalnak, nem fogalmakra. Ebben az esetben is. Arany esetében még arra is hivatkozhatunk, hogy az izgalmas, bátran, szinte hivalkodva kísérletező verskimódolás ott is megesik az Arany-költeményben, ahol egy, a „népiesen” sorjázó közlésből úgy kéri, hogy akár ki is hagyható. A *hajnali kürt* második versszakában a hajnali tumultuózus hangzategyüttes magyarázó, soronként fejlődő leírását követi a harmadik versszakban a „képi” - sőt „zenei” - megjelenítés:

„Csodálatos, mélyenható,
Édes-fájós e kürtzene,
Keresztül bűg csonton, velőn,
Mikéntha sírból zengene.
Rá az eb is, az oktalan,
Ösztönileg vonít, csahol:
S e hangzavar egynémi vad
Harmoniába összefoly.

Ez élesen, fennen kacag,
De hosszú jajban végezi;
Az tompa böffenésivel
Az alsó hangot képezi;
Közbűl a többi nyí, vakog,
Üvölt, huhol, bűg a szava;
Közé a visszhang kerepel
És a vadásznép nyers zaja.”
(*Hajnali kürt*, 1851. május)

Sokdimenziós ez a kép vagy zene, s mintha csak a korban újként feltűnt zenei műfaj, a *szimfonikus költemény* itt-ott „egynémi vad Harmóniája” volna az, amivel ez

¹⁵ Uo., 198.

a versszak közeli párhuzamba vonható. Jellemző Aranyra a részletekben megbúvó merész kísérletezés, még a hagyományosságra épülő, csak az itteni honnak szánt elbeszélő költeményeiben is. A *Dante* alkotásakor egy európai méretű hallgatóság lett a címzett: nem csak hazabeszélt.

Megértem Sőtért. Több fázisban olyan időket élt meg, amikor elmondhatta Arany-nal: „nem mertem élni, mert élni akartam”.

*

Eisemann Györgynek nem kellett ilyen előítéletekkel megküzdenie Arany *Dante* című költeményéről szóló, 2001-es keltezésű szövegében.¹⁶ Érzékletesen tolmácsolja az első versszak tükörijátékát, és megállapítja: „Hallatlan érdekes, mondhatnám modern eljárás”.¹⁷ A modernség hangsúlyozásában még ennél is messzebb megy, amikor Arany teljesítményét József Attila híres soraival veti össze: „Ha ars poeticákat akarnánk egybevetni, akkor a 20. századból azonnal eszünkbe juthat József Attilának néhány híres sora *Ars poetica* című verséből: »Költő vagyok - mit érdekelne / engem a költészet maga. / Nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga.« Ha a modernizációt a nyelviség horizontján való alakulástörténetként tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy legalábbis ezekkel a sorokkal, ezekben a sorokban megnyilvánuló poétikával összevetve Arany János költeménye modernebb, nagyobb távlatokat nyit, mint József Attila *Ars poticájának* ezek a sorai.”¹⁸ Rámutat, hogy Arany nyelvhasználata feladja a romantika én-központú prófétai szerepkörét:

„és ezáltal feladja egyúttal a művészet, a művész romantikus funkcióját is. A második versszakban olvashatók ezek a sorok: »Az ember... a költő (mily bitang ez a név!) / Hitvány koszorúját, reszketvén, elejti.« Itt különös fordulatot tapasztalhatunk a versben. A költő figurája lemond a prófétikus igényről, lemond beszédhelyzetének romantikus szituáltságáról, legalábbis azokról a jegyekről, amelyekkel a romantikát értelmezte korábban, és visszanyeri – bár másik, újabb formában – azt a romantikus távlatot, melyet az első két versszakban elveszített. Vagyis a romantikus költői attitűdöt aláássa egy modernizálódási tendencia, egy olyan szemlélet, ahogy a romantikát olvassa és kritizálja a modernség, mint tőle távol álló, idegen, másik világot.”¹⁹

¹⁶ EISEMANN György, „Előadás Arany *Dante* című verséről”, *Wiener elektronische Beiträge zur Finno-Ugristik*, hozzáférés: 2017.10.03, webfu.univie.ac.at/texte/eisemann.pdf.

¹⁷ Uo., 6.

¹⁸ Uo., 7.

¹⁹ Uo., 8.

Eisemann György a következőkben azt fejtegeti, hogy a vers többi része visszavonja ezt az állásfoglalást, a bibliai utalások, maga az „isten-sejtés” romantikus epifánia igény, Victor Hugo és Byron szerű ihletéből.

Telitalálat felfedezése: a szembe-, illetve párhuzamba állítás az Arany-versnél évekkel később publikált *L'homme et la mer* című Baudelaire-verssel. Fordításomban:

„Szabad ember, örökkön a tengert szereted!
A tenger tükröd is: a sodró végtelennek
Hullámtorlaszain föllelheted a lelked
S az örvényeinél keserűbb szellemed.

Gyönyörrel lemerülsz képmásod kebelébe,
Ölelkezik szemed, karod, s közben szived
Feledni fojtja a keserúségedet
Abba a féktelen, panaszos, vad zenébe.

Kettőtök egyaránt sötétség és titok.
Ember: nincs senkinek mérónja mélyeidhez;
Tenger: senki sem fér rejtett értékeidhez,
Elszántan őrzitek féltett titkaitok.

Telnek a századok, múlnak az ezredévek,
Se kegy, se irgalom, egymással küzdötök,
Öldöklés, gyilkolás szerelmes dühötök:
Örök civakodók! Nem alkuvó fivérek!”

*

Gyapay László 2017-ben jelentette meg a *LEA - Lingue e Letterature d'Oriente e d'Occidente* című firenzei szakfolyóiratban *Experiencing Divinity: János Arany's Interpretation of Dante in 32 Lines*²⁰ (*Istenség-élmény - Arany János harminckét soros Dante-értelmezése*) című nagy ívű, igen alapos tanulmányát, amelyet megelőzött a témáról ugyanezzel a címmel 2006-ban tartott londoni előadása.

²⁰ GYAPAY László, „Experiencing Divinity: János Arany's Interpretation of Dante in 32 Lines”, *Lingue e Letterature d'Oriente e d'Occidente* 6 (2017), hozzáférés: 2018.09.03, <http://www.fupress.net/index.php/bsfm-lea/article/view/22356>.

A tanulmány Arany széptani elgondolásait²¹ állítja értékelése középpontjába: három versszak képei megfelelnek a „fönséges” felidőzésének, s a „fönséges” tiszta esete az „isteni fönség”. A tanulmány különösen a költemény képrendszerének precíz logikáját emeli ki:

„Megjegyzendő, hogy érvelésem arra a belátásra épül, hogy a beszélő tudatában van annak a ténynek, hogy a látvány, amelyre emlékszik, Dante *magnum opusa*. Mivel szavait nem egy meghatározott hallgatósághoz intézi, nem meglepő, hogy nem érzi szükségesnek, hogy érvelése eleitől kezdve könnyen érthető, racionálisan tagolt és logikailag világos legyen. Nem az ő tényleges beszédhelyzete határozza meg a költemény koherenciáját, hanem a kompozíció poétikai szükséglete követeli meg azt, hogy mondatainak konzisztensen artikulált egész voltát pusztán a befejezés indokolja.”²²

A tanulmány, amely Dante magyarországi recepciójának korai eseményeit is felkutatja, részletesen bizonyítja, hogy a *Dante* képei és az előadás módozatai teljességgel megfelelnek azoknak az elveknek, amelyeket Arany a „fönséges” kategóriájával foglalkozó írásaiban hangsúlyoz.

Befejezésül Gyapay tanulmánya Robert Doran könyvének²³ záradékát idézi, amely szerint „Azáltal, hogy a vallásos élményt a művészetbe és a természet esztétikai élményébe helyezi át, a fönséges egyik formáját alkotja a modern kultúra szekularizáló tendenciáinak, egy olyan törekvést, amely elhomályosítja a vallási és a szekuláris, a szent és a profán közti különbséget és egyfajta »vallás nélküli vallást« hoz létre.”²⁴

Gyapay szerint Arany mentalitása megfelel ennek a tendenciának:

²¹ ARANY János, „Széptani előismeretek”, ARANY János, *Összes Művei*, szerk. KERESZTURY Mária, 10. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 631–658.; ARANY János, „Széptani jegyzetek”, ARANY János, *Összes Művei*, szerk. KERESZTURY Mária, 10. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 532–565.

²² „It has to be noted that my reasoning is based on the contention that the speaker is aware of the fact that the sight he remembers stands for Dante’s *magnum opus*. Since he is not addressing his words to a definite audience, unsurprisingly, he does not feel obliged to make his argumentation easily comprehensible, rationally articulated and logically lucid from the beginning. It is not his actual speaking position that entails the poem to be coherent but the poetic needs of the composition requires its sentences to turn out to be a consistently articulated whole *by the end*.” – GYAPAY, „Experiencing Divinity...”, 327.

²³ Robert DORAN, *The Theory of the Sublime from Longinus to Kant* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

²⁴ „By displacing religious experience into art and the aesthetic experience of nature, the sublime represents a form of resistance to the secularizing tendencies of modern culture, an effort that blurs the category distinction between the religious and the secular, the sacred and the profane, resulting in a kind of »religion without religion.«” – DORAN, *The Theory of the Sublime...*, 286.

„Költészetében jelen van a biztos és töretlen hit iránti nosztalgia. A *Fiamnak* (1850) két sora mindennek ikonikus kifejezése: »Oh, ha bennem is, mint egykor, épen / Élne a hit, vigaszul nekem!...« A biztos és töretlen vallásos hit hiányában Arany képesnek látszik arra, hogy egy olyan orientációs vonatkozási pontot hozzon létre, aminőt a fönséges indukál. Ily módon költeménye, amely radikálisan átírja a korabeli dicsőítő költemény normáit, mélyen személyes lesz nemcsak Dante, hanem a költészet és Isten vonatkozásában is.»²⁵

*

Azt hiszem, bizonyítani tudtam a bizonyítandót: a *Dante* európai léptékét. Sem a nemzet-hit, sem a népiség/népiesség, sem explicit vallásos meggyőződés nem bizonyítható rá, és mint a Robert Doran-idézet jelzi, Aranynek a valláshoz való nosztalgikus viszonya beleillik egy európai szekularizációs folyamatba. A vers ihletése, gondolatvitelének szerkezeti sajátosságai, a költői kifejezőmód egésze pedig közvetlenül társul az európai modernitás 19. századközépi alkatához.

²⁵ „The signs of a nostalgic attitude towards a firm and unshaken faith are present in his poetry. The two lines of »To My Son« (1850) can serve as an iconic example of them: »Would that within my soul were shrined again / The faith unquestioning that life hath slain«. In the absence of firm and unshaken religious faith, Arany seems able to identify a point of reference and orientation by an experience the sublime induces. Thus, his poem, which radically rewrites the norms of contemporary panegyrics, becomes deeply personal not only in relation to Dante but also to poetry and God.” – ГYAPAY, „Experiencing Divinity...”, 378.